

ШЛЯХИ РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПОСТЕРЕЖЛИВОСТІ

Н.О. Котилова,

асистент кафедри культурології та мистецтвознавства

Вступ та постановка проблеми. Педагогічна майстерність – результат напруженої інтелектуальної праці, яка потребує великої спостережливості й креативності [8;с.202]. Спостережливість педагога у свою чергу є необхідною складовою будь-якої педагогічної взаємодії, навчально-виховного процесу. Загальновідомо, що робота викладача означає постійний контакт із іншими людьми, тобто її можна віднести до типу професій «людина-людина» [9; с.6]. Отже, педагогічна діяльність завжди являє собою певну комунікацію. Тому до основних задач педагога можна віднести вміння організувати процес педагогічної взаємодії, встановити комунікацію із аудиторією та прогнозувати можливі результати цієї комунікації. Педагогічна спостережливість виступає у якості необхідного інструменту у виконанні перелічених завдань.

Недостатнє володіння педагогічною спостережливістю може спричинити певні проблеми у процесі педагогічної взаємодії та певні труднощі у виконанні викладачем низки професійних завдань. Отже, метою даної статті є дослідження можливих шляхів розвитку педагогічної спостережливості.

Аналіз досліджень та публікацій. Методологічною основою для написання даної статті стали роботи А.С.Макаренка, І.А.Зязюна, Л.О.Регуш, А.В.Семенової, В.А.Кан-Каліка, О.О.Леонтьєва, присвячені проблемам педагогічної майстерності та педагогічної взаємодії. Інформативною у руслі проблеми спостережливості також виявилася розроблена К.С.Станіславським система роботи актора над собою, що може бути використана у сфері педагогіки та педагогічної взаємодії. Спостереження як метод психологічного дослідження розглядали у своїх роботах Л.С.Виготський,

Ш.Бюллер, В.Штерн, Б.Г.Ананьев та ін. Тренінги та спеціальні вправи з розвитку спостережливості представлені у роботах Л.О.Регуш, І.А.Зязюна, В.В.Болелової тощо. Метод спостереження активно використовується низкою областей гуманітарного знання, такими як психологія, педагогіка, соціологія, політологія, антропологія, етнографія, культурологія тощо. В галузі психологічних та педагогічних наук інтерес до цього феномену пов'язаний із їхньою практичною направленістю: важливо, наскільки професіонал володіє технікою спостереження та наскільки є розвинутою спостережливість як професійна властивість.

Зміст та результати дослідження. Спочатку розглянемо спостережливість як психологічну характеристику або ж психологічну властивість особистості (властивість сенсорної організації), яка базується на сприйнятті. Спостережливість можна визначити як «...здатність, що проявляється в умінні помічати суттєві, характерні, навіть малопомітні властивості предметів і явищ...» [1]. Це передбачає цікавість, допитливість та набувається в життєвому досвіді, а розвиток спостережливості важливий для формування «...адекватного сприйняття дійсності...» [1].

Енциклопедичний словник педагога визначає спостережливість як якість особистості, що виражається у вмінні спостерігати, тобто концентрувати власну увагу на сприйнятті та пізнанні об'єктів, «у вмінні виділяти малопомітні, але важливі властивості» [6]. Також це здатність людини керувати власним мисленням, сприйняттям, увагою. За допомогою спостережливості у людини «відкривається “справжній зір”» [6], поглиблюється розуміння різноманітних явищ життя. Ця властивість особистості впорядковує і збагачує розумову діяльність людини. Спостережливості навчають і виховують її з раннього дитинства у сім'ї, у школі. Будь-яке спостереження є включеним до контексту тієї чи іншої професійної діяльності.

У підручнику з педагогічної майстерності І.А.Зязюна знаходимо визначення педагогічної спостережливості: це вибіркова спрямованість

сприймання, «...що виявляється у легкості виокремлення педагогічно інформативних деталей у діяльності й поведінці інших осіб...» [8; с.133]. Спостережливість ґрунтується на увазі, сприйманні, мисленні й пам'яті. Важливим завданням педагога є вироблення в собі здатності спостерігати та аналізувати, тобто розуміти, яка внутрішня сутність прихована за зовнішніми ознаками.

Доктор психологічних наук професор Л.О.Регуш виділяє три складові педагогічної спостережливості: понятійну, перцептивну та емпатійну. Розвиток зв'язку між переліченими компонентами спостережливості «...сприяє її вдосконаленню, формуванню здатності не тільки бачити і відчувати іншого, але і передбачити його поведінку...» [9; с.119], тобто прогнозувати. До понятійної та перцептивної складових дослідниця відносить вміння побачити у зовнішніх проявах людини її внутрішній стан та якості, диференціювати ознаки, через які людина виражає себе, наявність абсолютної та відносною чутливості, а також інтересу до людини як об'єкту спостереження та аналізу. Емпатійна складова пов'язана насамперед із взаємодією людей одне з одним. Емпатія, на думку Регуш містить у собі раціональний та емоційний компоненти. Перший пов'язаний із увагою до іншої людини, спостереженням, сприйняттям його властивостей і станів. Другий – емоційний компонент – виявляється у розумінні іншої людини на основі власного емоційного досвіду, за допомогою емоційних асоціацій та переносів. Але у цьому аспекті важливо запобігти «емоційному вигоранню». Емпатія потребує здатності співчувати: віддзеркалювати почуття, приймати їх, але не «розчинятися» повністю у почуттях іншого. Тобто це поняття несе у собі відтінок скоріш інтелектуальний, ніж емоційний.

Емпатія завжди пов'язана із здатністю педагога «актуалізувати гуманістичну направленість на іншу людину» [10; с.50]. Отже у структурі педагогічної спостережливості це передбачає постійну рефлексію з боку педагога: «...важливо читати в душах учнів їхні думки і почуття, щоб бачити

наслідки своїх дій, передбачати зворотні ходи тих, кому адресовано педагогічний вплив...» [8; с.37].

Дослідниця підкреслює, що емпатійні властивості часто виявляються недостатньо розкритими у структурі особистості педагога, що тягне за собою відсутність педагогічного такту, нездатність стати на місце учня або студента, невиправдані санкції та зайве моралізування з боку педагога.

Із спостережливістю також тісно пов'язані поняття уваги та уяви. Увага є комунікативним дзеркалом вчителя і «...дає змогу орієнтуватися в атмосфері взаємодії, тримати руку на психологічному пульсі класу або співрозмовника...» [8; с.136]. Соціально-перцептивний бік педагогічної взаємодії потребує розвиненої уяви педагога у спілкуванні, що полягає у вмінні «...ставити себе на місце іншої людини й бачити світ, працю, себе, все, що відбувається, її очима...» [8; с.137]. Увага, уява та емпатія також пов'язані із такими важливими для педагога поняттями як креативність та педагогічна творчість. У цьому випадку спостережливість може виступати як засіб стимулювання творчої активності викладача.

Отже, у професійній діяльності педагога спостережливість виступає не як самоціль, а як засіб та умова успішного розв'язання професійних завдань. Ця здатність допомагає викладачеві у педагогічному спілкуванні, у встановленні комунікації із аудиторією, дає вміння відчутти та проаналізувати її настрої та потреби, сформулювати певну реакцію на них. Як вже було зазначено, процес педагогічної взаємодії та педагогічного спілкування завжди є двостороннім, потребує встановлення комунікації та зворотної реакції з боку слухачів. У протилежному випадку цей процес просто не має сенсу.

Уміння контролювати та координувати дії великої аудиторії слухачів, швидко та конструктивно реагувати на певні ситуації, що виникають під час навчального процесу, приділяти увагу та постійно тримати у полі зору кожного слухача (або ж створювати в аудиторії подібне відчуття) – все це можна віднести до результатів, що досягаються у тому числі за допомогою

педагогічної спостережливості. Викладача та аудиторію можна порівняти із диригентом та оркестром: саме диригент організує та направляє роботу музикантів, розставляє акценти тощо. Подібно до нього, педагог направляє роботу своїх вихованців у потрібне русло. Вміння відчувати реакцію аудиторії дає змогу удосконалювати педагогічний процес: змінювати манеру викладу, темпоритм лекції, характер і форми педагогічної діяльності, типи практичних завдань тощо. Також спостереження допоможе викладачеві вибрати оптимальний стиль педагогічного спілкування із слухачами його курсів. Докладно проблеми педагогічного спілкування у своїх роботах розглядає дослідник В.А. Кан-Калік [3].

Отже, з одного боку, спостережливість педагога є інструментом, за допомогою якого можна зрозуміти та відчувати настрій аудиторії, її потреби, скорегувати напрям роботи студентів. А друга важлива її функція у педагогічній діяльності полягає в тому, що педагогічна спостережливість виступає у якості засобу контролю власної педагогічної діяльності та своєрідного інструменту відстеження її результатів. Враховуючи значення педагогічної спостережливості у діяльності викладача, можна зрозуміти важливість її розвитку.

Розвиток педагогічної спостережливості включає теоретичну та практичну складову, що є тісно пов'язаними між собою. Отже, найбільш ефективним напрямом цього розвитку буде поєднання теорії та практики.

Важливою для викладача та вихователя є наявність певної теоретичної бази, зокрема у сфері психології. Тому бути педагогом – це означає постійно поповнювати свій багаж знань. Викладач повинен бути знайомий із особливостями людської психології, зокрема зі специфікою психології певної вікової групи – в даному випадку, студентів. Біолог Н.С.Тимофєєв-Ресовський, який ставив у своїх дослідженнях спостереження так само високо, як експеримент, підкреслював, що під час спостереження дослідник може побачити результат тільки в тому випадку, якщо він точно знає, що саме треба шукати, на що звертати увагу. Іноді кілька людей, що мають

різний професійний рівень або науково-дослідницькі інтереси в різних областях, дивляться на одне і те ж явище, «...а при обміні враженнями з'ясовується, що той, хто не мав необхідних знань або не знав, що саме потрібно побачити, нічого й не побачив...» [10: с.133].

Доречним при розв'язанні даної проблеми може стати знайомство зі специфікою психотипів людини. Їх традиційно виділяють чотири: сангвінік, холерик, меланхолік та флегматик [5]. Кожному типу властиві свої характеристики, що визначають, наприклад, характер протікання психологічних процесів, швидкість реакцій та обробки інформації, легкість або важкість пристосування до нових умов, труднощі, із якими стикається студент, виконуючи ті чи інші типи завдань. Наприклад, холерики та сангвініки, обираючи серед видів аудиторних завдань, скоріш за все віддадуть перевагу усній бесіді, а для флегматика та меланхоліка буде зручніше дати відповіді у письмовій формі.

Урахування особливостей психотипів дозволяє розробляти індивідуальний підхід до студента. Звичайно, така схема набагато краще діє в малих академічних групах, де є можливість приділити увагу кожному студентові. Такий принцип відповідає гуманістичній спрямованості та особистісно-орієнтованій парадигмі освіти. Дослідниця Л.Н. Завадська відмічає, що прямої залежності між успішністю в навчанні та типами темпераменту немає [2], але психологічні особливості цих типів мають певний вплив на навчальний процес.

Безумовно, процес розвитку педагогічної спостережливості містить у собі тісний взаємозв'язок теорії та практики. Вельми важливою є його практична складова, що потребує певних зусиль та полягає у постійній активності й роботі педагога над собою у вигляді вправ, тренувань тощо.

Як вже було зазначено, спостережливість як властивість сенсорної організації тісно пов'язана із різноманітними психічними явищами. Передусім вона обумовлюється відчуттями та умовами їх протікання. Спостережливість передбачає добре розвинутий зоровий аналізатор, високу

абсолютну та відносну чутливість. Розвиток спостережливості потребує постійної практики. Відомий радянський педагог А.С. Макаренко вважає необхідним для викладача та вихователя розвивати зір: «...просто фізичний зір... Треба вміти читати на людському обличчі, ...і це читання може бути навіть описано в спеціальному курсі. Нічого хитрого, нічого містичного немає в тому, щоб по обличчю дізнаватися про певні ознаки душевних порухів» [4; с.260]. Розвиток чутливості зорового аналізатора також вважав важливою умовою розвитку спостережливості К.Г.Паустовський. Відомий письменник радив читачеві працювати над зором, тримати його «у струні... Спробуйте місяць або два дивитися на все із думкою, що вам це треба обов'язково написати фарбами... Усюди дивиться на людей саме так. І ви переконаєтесь, що до цього ви не бачили на обличчях і сотої частини того, що бачите тепер» [7; с.596]. За словами майстра, з часом людина, що звикла постійно спостерігати, навчиться по-справжньому «бачити» та їй вже не потрібно буде примушувати себе до цього [7; с.596]. Дослідниця О.М.Семенова у своєму «Тренінгу емоційної стійкості педагога» [10] також підкреслює необхідність та важливість постійного спостерігання: за близькими та просто за оточуючими людьми.

Але власне спостереження знову ж таки виявляється недостатнім для успішного розвитку педагогічної спостережливості як професійної властивості педагога. Викладачеві потрібно також вміння проаналізувати інформацію та вірно розшифрувати ті сигнали, що надходять до нього із оточуючого середовища. Отже, одним зі шляхів розвитку педагогічної спостережливості є вивчення кінесики (від давньогрецьк. «рух») – науки про мову тіла у спілкуванні між людьми. Кінесика вивчає такі зовнішні прояви людини як міміку (виразний рух м'язів обличчя), жестику (рух здебільшого рук) та пантоміміку (рухи тіла – постань, осанка, поза, хода тощо). Кожний рух обличчя та тіла людини несе у собі певну психологічну причину. Знання міміки та «мови тіла» дає змогу зрозуміти настрій, почуття та наміри співрозмовника.

Своїми дослідженнями у сфері кінесици відомі А. Піз, Б. Піз (їхні роботи присвячені «мові жестів»), Р. Уайтсайд (робота «Про що говорять обличчя»), У.Г. Хей тощо.

Пряма спина, розправлені чи навпаки опущені плечі, опущені голова, очі чи губи, звужені або широко відкриті очі, насуплені брови, зморшки на лобі, схрещені на грудях руки чи перехрещені ноги, підпирання голови рукою, постукування пальцями, характер посмішки, повільний або швидкий характер рухів, мовчазність, скупість або навпаки багатство жестикуляції, блиск очей або його відсутність, спрямованість погляду – усе це може надати інформацію про внутрішній стан людини. Наприклад, стан зневаги можна визначити за звуженими очима, піднятою догори головою, кривою посмішкою та зверхньою позою, стан страху – за розширеними очима, піднятими бровами, застиглою позою, стан подиву – за схожими ознаками, але погляд буде запитливим, а не наляканим. Невербальна поведінка, що демонструє гнів, характеризується перекривленим обличчям, широко відкритими або навпаки надто звуженими очима, вертикальними зморшками на переніссі, стиснутими кулаками тощо. І, нарешті, щира посмішка, сіючи очі, жвавість рухів та легка хода вказують на радість. Таким чином, педагог може відстежувати реакцію аудиторії на свої дії та слова, без слів розуміти її почуття та наміри. Це допоможе викладачеві корегувати свою поведінку та краще встановлювати контакт із студентами. «Знання еталонних ознак невербальної поведінки відіграє роль “пускових механізмів” при моделюванні внутрішніх особливостей людини» [8; с.135].

Враховувати потрібно не тільки міміку та рухи тіла, але й деякі особливості зовнішності людини. Наприклад, відстань між очима [12; с.160], повноту губ тощо. Але педагогу, що вивчає кінесику, слід пам'ятати, що ці ознаки не є основою для оцінювання особистості, а лише «...підказкою, за яких умов та чи інша риса найбільше виявляється...» [12; с 160].

Теоретичною базою для педагога може стати система, розроблена відомим режисером та теоретиком театру К.С. Станіславським, зокрема у

його праці «Робота актора над собою» [11]. Вже багато років педагогічна наука використовує теоретичні та практичні розробки великого режисера, і будь-який педагог може знайти у його працях багато доречних порад та рекомендацій. Важко суперечити, що викладач у своїй педагогічній діяльності є подібним до актора театру. Наявність вміння спостерігати та аналізувати свої спостереження є необхідним для будь-якого актора. Адже артист повинен відчувати реакцію та настрої глядача. К.С.Станіславський визначає талант як певну комбінацію творчих здібностей актора, серед яких є афективна пам'ять, уява, здатність перевтілюватись, винахідливість, внутрішній та зовнішній вплив та, звичайно, спостережливість. Усі перелічені риси потрібні й викладачеві під час педагогічної взаємодії, зокрема задля впливу на аудиторію. Адже він є головною дійовою особою у «театрі одного актора» [8; с. 95]. Станіславський підкреслює, що спостережливість є фундаментом для творчої уяви. А добре розвинена спостережливість є результатом постійної уваги до усіх явищ життя: отже, як педагогу, так і актору, треба постійно «поповнювати склади своєї пам'яті, вчитися, читати, спостерігати, подорожувати, бути в курсі сучасної громадського, релігійного, політичного та іншого життя» [11].

Розвиток педагогічної спостережливості вимагає постійних практичних вправ та тренувань, націлених на розвиток власне спостережливості, а також мислення, уваги до деталей, вміння концентрувати та розподіляти увагу, швидкості реакції, багатозадачності, комунікативних навичок, креативності, уяви та творчої активності педагога.

Так, викладач постійно спостерігає за студентами, аналізує та прогнозує їхню реакцію, намагається періодично ставити себе на їхнє місце. Важливо порівнювати кожне нове заняття із попередніми, відстежувати, як змінюється атмосфера. Поступово це вміння буде доведено до автоматизму. Цікавою є порада проаналізувати прізвиська, які дають учні своїм вчителям – вони, як правило, дуже показові та вказують на певні недоліки педагога. Спостерігати потрібно не тільки за учнями, а й за колегами – відвідувати їхні

аудиторні заняття, конференції, спеціальні семінари для викладачів. Це дає змогу ділитися педагогічним досвідом, аналізувати діяльність інших педагогів та зіставляти її із власною.

Також педагогу треба навчитися спрямовувати власну увагу та керувати нею під час занять. У цьому йому може допомогти теорія «трьох кіл уваги», розроблена Станіславським.

Існує багато практичних вправ, які спрямовані саме на роботу над увагою та уважністю. Так наприклад, сюди відноситься вправа із цифрами: людина пише цифри від 1 до 20 а вголос проговорює їх у зворотному порядку. Або під час прослухування теле- чи радіопередачі можна поспробувати шукати у тексті певні слова (кожного наступного разу інші). Важливим аспектом уваги є увага до деталей. Достатньо згадати собі знаменитого літературного героя Шерлока Холмса та його «дедуктивний метод» і здатність «читати» людей за допомогою, здавалося би, незначних деталей. Подібні навички теж можна розвинути у собі шляхом тренувань.

Необхідним завданням будь-якого педагога, безумовно, є тренування пам'яті. Для цього існують спеціальні вправи. Це потрібно робити кожного дня.

Емпатичні здібності педагога також підлягають вдосконаленню, їх необхідно розвивати за допомогою спеціальних навчальних програм та психологічних тренінгів (вправи на розвиток сенситивності, вирішення проблемних педагогічних завдань і ситуацій тощо).

Ще один важливий крок на шляху розвитку спостережливості викладача – це тренування творчої уяви та розвиток креативності. Адже уява педагога у спілкуванні є «інструментом зміни позиції» [8; с. 137] («Якби я був на його місці...»), засобом розвитку творчості і виразності мовлення та дає можливість передбачати результати своєї діяльності. Педагог повинен постійно у думках відтворювати можливі варіанти ситуацій педагогічного спілкування і намагатися вирішити їх. Педагогу слід звернути увагу на різноманітні тести та тренінги, що сприяють розвитку уяви та креативності

(наприклад, тести творчого мислення американського психолога Е.Торренса). Викладач тут може виступити у якості дослідника та першовідкривача: випробувавши певну методику на собі, можна порекомендувати найбільш вдалі тести та вправи студентам, або навіть проводити регулярні тренінги на певні теми у позанавчальний час. Це може навіть стати частиною організаційно-виховного процесу.

Доктор психологічних наук Л.О.Регуш розробила фундаментальний практикум зі спостереження та спостережливості, який відображає доробки стосовно методу спостереження, аналіз різноманітних практик та тренінгів спостережливості. Представлені техніки сприяють укріпленню зв'язку між трьома компонентами спостережливості (понятійним, перцептивним та емпатійним). Розроблені вправи націлені на знайомство із людиною як об'єктом спостереження, його психофізіологічними реакціями, на роботу із ціллю спостереження, диференціацію ознак, за якими ведеться спостереження, на вибірковість сприйняття, вміння будувати висновки на основі спостереження тощо. Усі ці вміння та навички є важливими для педагога, а найважливішим є постійний процес рефлексії та аналізу власної педагогічної діяльності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Спостережливість педагога – це спостереження не тільки за іншими людьми, а насамперед за самим собою. По-перше, для педагога, який не вміє розуміти та прислухатися до себе, не володіє самоемпатією, буде досить проблематично зрозуміти та відчуті інших людей, навчити їх, скорегувати їхні дії, надати допомогу тощо. По-друге, викладач повинен пам'ятати, що він є публічною персоною і постійно знаходиться під увагою свої слухачів та його вербальні та особливо невербальні сигнали також можуть бути прочитані та проаналізовані. Тому важливим завданням будь-якого педагога є здатність бачити себе ззовні та навчитися контролювати власну міміку, жести, пози тощо. Як вже було зазначено, «...педагогічна діяльність багато в чому близька акторській...» [11; с. 151]. К.С. Станіславський вважав зняття «м'язових затисків»

важливим моментом роботи кожного артиста. Режисер радив виробити в собі звичку до безперервної механічної самоперевірки та розвинути в собі спостерігача й контролера. Це досить непросто, адже потрібно невпинно стежити за собою, помічати власні помилки та усувати їх. Цей процес повинен бути доведений до автоматизму, а з часом – перетворитися на природну звичку. Така звичка буде завжди допомагати педагогові у його професії, особливо у моменти нервового напруження, які є неминучими. Звичайно, такі рекомендації стосуються не лише питань, пов'язаних із кінесикою, а діяльності педагога взагалі, і вони тісно пов'язані із умінням спостерігати та спостережливостю.

Таким чином, спостережливість педагога являє собою цілий комплекс знань, вмінь та навичок, вона пов'язана із широким спектром понять педагогіки та психології. Педагогічна спостережливість є невід'ємним елементом педагогічної взаємодії та потребує постійної роботи педагога над собою з метою удосконалення його педагогічної майстерності. Також слід зазначити, що дана проблема потребує подальшого дослідження, пошуку альтернативних шляхів педагогічної спостережливості та систематизації отриманих результатів.

Список літератури

1. Большая психологическая энциклопедия [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://psychology.academic.ru/1271/%D0%BD%D0%B0%D0%B1%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C>
2. Завадская Л.Н. Типы темпераментов и успеваемость студентов [Електронний ресурс]// Л.Н.Завадская. – Уральск. – 2010. – С.21-24. Режим доступу: <https://library.wksu.kz/dmdocuments/%D0%97%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D0%B4%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F%20%D0%9B.%D0%9D.%D0%A2>

[%D0%B8%D0%BF%20%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BC.pdf](#)

3. Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении/ В.А. Кан-Калик. – М.: 1987. –191 с.
4. Макаренко А. С. Методика организации воспитательного процесса / Макаренко А. С.// Пед. сочинения: В 8т. Т.1. – М.: Политиздат, 1983. – 425с.
5. Небылицын В. Д. Темперамент / В.Д.Небылицын // Психология индивидуальных различий. Тексты. / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – С. 153-159.
6. Основы духовной культуры (энциклопедический словарь педагога) [Электронный ресурс]/ [сост. В.С. Безрукова]. – Екатеринбург, 2000. Режим доступа:
http://spiritual_culture.academic.ru/1323/%D0%9D%D0%B0%D0%B1%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C
7. Паустовский К.Г Золотая роза: Повести/ К.Г.Паустовский. – Кишинев, 1987. – С. 596.
8. Педагогічна майстерність: Підручник / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін.; за ред. І.А.Зязюна. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К.: Вища школа, 2004. – 422 с.
9. Регуш Л.А. Практикум по наблюдению и наблюдательности/ Л.А.Регуш. – 2-е изд., переработанное и дополненное. – СПб.: Питер, 2008. – 208с.
10. Семенова Е.М. Тренинг эмоциональной устойчивости педагога. Учебное пособие. / Е.М.Семенова. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 224 с.
11. Станиславский К.С. Собрание сочинений: В 9 т. Т. 2. Работа актёра над собой. Часть 1: Работа над собой в творческом процессе

переживания: Дневник ученика / [Ред. и авт. вступ. ст. А. М. Смелянский. Коммент. Г. В. Кристи и В. В. Дыбовского]. – М.: Искусство, 1989. – 511 с.

12. Уайтсайд Р. О чем говорят лица [Электронный ресурс]/ Р.Уайтсайд. – [перевод с англ. Д.Рапопорт]. – СПб: Питер Пресс, 1996. – 160

с. Режим

доступу:

http://www.samomudr.ru/d/Uajtsajd%20R.%20%20_O%20chem%20govorjat%20lica.pdf